
Stand van zaken in de ontwikkelingssociologie in Nederland en elders

B.F. Galjart

1. Inleiding

In de jaren vijftig werden aan verschillende Nederlandse universiteiten leerstoelen ingesteld in wat de Sociologie van Niet-Westerse Gebieden, of Volken (SNWV), werd genoemd. Het idee was om, naast antropologie, algemeen sociologische kennis toe te passen op wat als het meest knellende probleem van de betreffende landen werd beschouwd, het realiseren van een snelle economische, sociale en politieke ontwikkeling. Ook in andere westerse landen, met name de VS, kwam 'development sociology' als specialisme op. Wat is er nu, na dertig jaar ervaring, van dat specialisme geworden? Die vraag moet beantwoord worden los van wat afzonderlijke ontwikkelingssociologen doen. Er zijn tientallen, zo niet honderden sociale problemen in niet-westerse landen waaraan sociologen een bijdrage kunnen leveren, door er informatie over te verzamelen of door, lering trekkende uit ervaringen elders, oplossingen te suggereren. Maar het feit dat een ieder nuttige dingen doet, wil nog niet zeggen dat er achter het begrip ontwikkelingssociologie een 'body of theory' schuilgaat.

Het gaat mij ook niet, zoals Kloos (1989), om de ontstaansgeschiedenis van het vak in Nederland, of om de naamgeving, die sociologie – een discipline welke de theoretische pretentie heeft cultuurgrenzen te overschrijden – verbond aan de cultuurgrenzen waarbinnen, althans toentertijd, de antropologie zich bewoog. Die onduidelijkheid heeft er in de loop van de jaren toe geleid, dat SNWV in verschillende richtingen is geëvolueerd (vgl. Galjart 1986: 11). In sommige universiteiten werd SNWV algemene comparatieve sociologie, in andere versmolt het met sociale antropologie, en in weer andere werd het een facet-sociologie, gericht op het ontwikkelingsproces. Nu is dit facet nogal breed: industrialisatie is al zo'n tweehonderd jaar oud, en het kapitalistische economische systeem is ondertussen wereldomvattend geworden. Is er, gezien de omvang van dat facet, zoiets als een ontwikkelingssociologische theorie?

SNWV knoopte eind jaren vijftig aan bij wat de algemene sociologie, en met name Parsons, te zeggen had over de wordingsgeschiedenis van de westerse maatschappijen zelf. Daarbij werd teruggerepen op de inzichten van grote

voorgangers als Durkheim, Weber en Tönnies. Echter, wat in eerste instantie een beschrijving in functionalistische termen was van hoe houdingen, sociale relaties en instituties te zamen veranderd waren, van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft*, werd in de moderniseringstheorieën van de jaren vijftig gebruikt als oorzakelijke verklaring. Daarbij bleef het vaak onduidelijk in welke richting de causale pijl wees, van macro naar micro of omgekeerd. Moderne mensen zouden moderne instituties creëren, en moderne instituties moderne mensen. Moderne mensen werden gemaakt door onderwijs, voorlichting, de media; moderne instituties door de staat, elites, ondernemers. Ook werd de vraag uit de weg gegaan of een verandering die in Europa toch minstens drie generaties, zo niet zes, had gevergd, elders niet van vergelijkbare duur zou moeten zijn.

Deze 'theorieën' werden dan ook van twee kanten onder vuur genomen. Frank (1971) bij voorbeeld maakte aannemelijk dat moderne instituties niet leidden tot relaties gekenmerkt door universalisme, functionele specificiteit, prestatie en affectieve neutraliteit. En omgekeerd toonde Portes (1974) aan dat de aanwezigheid van moderne mensen niet noemenswaard bijdroeg tot ontwikkeling.

De afhankelijkheidstheorieën die vanaf het begin van de jaren zestig opkwamen, waren in nog mindere mate sociologisch dan de moderniseringstheorieën. Verschillen in economische en politieke macht tussen de westerse geïndustrialiseerde landen en de ontwikkelingslanden zouden ertoe leiden dat de laatsten van een eventueel surplus werden beroofd. Bovendien zou er in de ontwikkelingslanden een soort elite zijn gecreëerd die als zetbaas van de eersten functioneerde. Tenzij ontwikkelingslanden zich losmaakten uit het wereldsysteem zouden zij veroordeeld zijn tot verdere onderontwikkeling. Hoewel het bestaan van afhankelijkheid niet aangevochten wordt, zijn de conclusies inmiddels sterk gewijzigd. De ontwikkelingslanden die een poging deden om zich los te maken uit het wereldsysteem deden het over het algemeen niet zo goed. Snelle economische ontwikkeling daarentegen werd geconstateerd in een aantal landen die zich op de export van industriële goederen toelieden. In het algemeen lijkt de beleidskeuze voor een open economie waarin men zich aan wereldmarktprijzen moest houden beter te hebben uitgepakt dan de keuze voor importvervangende industrialisatie achter tolmuren (cf. Lin 1988). Erkend wordt thans dat afhankelijke ontwikkeling mogelijk is (Cardoso 1977), zelfs de enig mogelijke vorm van ontwikkeling (Friedmann 1982: 19).

Sinds het begin van de jaren tachtig is er geen overheersend paradigma meer. Het afhankelijkheidsdenken werd geïncorporeerd in de theorieën van Wallerstein c.s. over het wereldsysteem. Wat in een ontwikkelingsland haalbaar is en wat niet, wordt in laatste instantie bepaald door de evolutie van dat systeem. Binnen zich ontwikkelende maatschappijen wordt door sociologen naar een verklaring gezocht voor het feit dat ontwikkelingsbeleid zo weinig effectief is.

Het zoeken is nu echter niet zozeer naar culturele weerstanden alswel naar structurele oorzaken: elites, heersende klassen, of fracties daarvan, die een beleid voeren of laten voeren dat toegesneden is op hún particularistisch belang.

Deze inleidende schets doet aan de rijkdom en de nuances van theorieën geen recht (zie bij voorbeeld Tromp 1988 voor de wereldsysteemtheorieën). Wat opvalt, is dat in de loop van de laatste twintig jaar de ontwikkelingssociologie steeds meer een economische sociologie is geworden. Als bepalend voor de ontwikkeling van een land worden economische grootheden gezien; de sociologie interpreteert de economische gang van zaken en het economische beleid van staten dan als een voortdurende serie conflicten tussen belangen en belangengroepen, waarbij hun waarden, hulpbronnen, organisatiegraad en macht de uitkomsten bepalen (cf. Goldsworthy 1988).

Ik constateer voorts dat er, meer en meer, gesproken wordt over 'development theory', of 'development studies', als een interdisciplinaire onderneming, waaraan de sociologie deelneemt naast andere sociale wetenschappen, met name de economie. Sociologie – of antropologie – als hulpwetenschap, die de 'human factor' in de gaten houdt (Midgley 1988: 24), of wijst op de waarschijnlijke sociale consequenties van een of ander ontwikkelingsbeleid (Mair 1984). Dienovereenkomstig krijgen leerboeken vaak de vorm van readers, geschreven door een verzameling van specialisten, en noemen die specialisten zich niet zelden 'political economists', dat wil zeggen interdisciplinair gevormden, die economie, politicologie en sociologie in combinatie bedrijven. Hoewel de auteurs van een recent theoretisch overzicht schrijven dat zij het hebben over 'rise and demise of dependency theory', geven zij hun boek toch de titel mee *Development theory in transition*. Hiermee suggereren zij niet alleen het interdisciplinaire karakter van zo'n theorie, maar ook dat de verklaring toch vooral in externe factoren gezocht moet worden (Blomström en Hettne 1984).

Gezien het onloochenbare feit dat economie en politiek belangrijke, zo niet de belangrijkste sociale systemen zijn waarin het ontwikkelingsproces zich afspeelt, en gezien ook de neiging tot multidisciplinariteit in de handboeken, doemt een drietal vragen op met betrekking tot de ontwikkelingssociologie als academische discipline en als opleiding. Is een puur sociologische, dus niet economische of politicologische, ontwikkelingstheorie denkbaar, en zo ja, wat zijn daarvan dan de contouren?

Zelfs als het antwoord op de eerste vraag bevestigend luidt, is het dan toch niet zinvol ontwikkelingssociologie te vervangen door – multidisciplinaire – ontwikkelingsstudies? Welke praktische bijdragen aan ontwikkelingsprocessen kan de sociologie leveren? In de volgende paragrafen wil ik proberen antwoorden op die vragen te formuleren. De eerste vraag komt in paragraaf 2 aan de orde, de laatste, die over de praktische bijdragen, in paragraaf 3. Pas daarna, in paragraaf 4, ga ik in op de organisatie van het vak.

2. Een paradigma voor de ontwikkelingssociologie

Over de uitgangspunten. De eerste vraag heeft te maken met de identiteit van de sociologie als wetenschap, een probleem dat ook in ontwikkelde landen speelt. In het Westen heeft de toegenomen complexiteit van samenlevingen ertoe geleid dat subsystemen zoals economie en politiek, maar ook onderwijs, gedeeltelijk onafhankelijk opereren van het systeem als geheel, en bestudeerd kunnen worden door afzonderlijke sociale wetenschappen. Sociologie heeft thans twee verschillende betekenissen. Het is enerzijds de wetenschap die bestudeert wat er overblijft als economie, politicologie of onderwijskunde hun aandeel hebben opgeëist en gekregen. Volgens Ellemers (1982) zijn er dan in Nederland nog zo'n dertig erkende sociologische specialismen. Sociologie is ook de wetenschap die zich met het gehele sociale systeem bezighoudt. De groten in de wetenschap hadden en hebben ook die pretentie. Los van de vraag wie het doen, moet geconstateerd worden dat theorievorming in de ontwikkelingssociologie diezelfde pretentie wel moeten hebben. Het is onmogelijk een dertigtal verschillende specialismen te ontwikkelen met betrekking tot niet-westerse landen. Anders en misschien overtuigender gezegd: een algemene sociologie in India, of Brazilië, die zich niet bezighoudt met de ontwikkeling van de eigen maatschappij als geheel, doch alleen met sport, politie, organisaties, gezin, of milieu zou lachwekkend zijn. Terzijde merk ik op, dat individuele Indiase of Braziliaanse sociologen zich wel degelijk, in de praktijk of zelfs aan de universiteit, kunnen bezighouden met sport, politie, gezin of milieu. Er is, daar zowel als hier, sprake van een spanning tussen sociologie als algemeen overzicht en sociologie als op een of ander subsysteem toegepaste kennis. Dáár, meer dan hier, wordt de noodzaak van het eerste gevoeld; die noodzaak geldt daarom ook voor de ontwikkelings-sociologie.

Zo'n algemene theorie over de ontwikkeling van samenlevingsvormen is noodzakelijkerwijs evolutionistisch. Zij kan aanknopen bij Marx' produktiewijzentheorie, bij de uit de Duitse historische school stammende theorieën over opeenvolgende *Wirtschaftsstufen* (Van den Muijzenberg en Wolters 1987), bij Webers stelling van een toenemende rationalisering, of bij Durkheims organische solidariteit; bij de parsoniaanse of luhmaniaanse systeemtheorieën, of bij Elias' civilisatietheorie. Vooral bij Marx en – daarvoor – bij Parsons zijn aanknopingspunten gezocht en gevonden. Elias is door de ontwikkelingssociologie nog niet ontdekt. Zijn wat ondoordachte opmerkingen over primitieve samenlevingen, waaronder hij kennelijk verstond samenlevingen zoals antropologen die bestuderen, zijn hem niet in dank afgenomen (Sociologische Gids 1982). Hoewel schaalvergroting in de evolutionistische dichotomieën die sociologen en antropologen in de loop van de tijd hebben geconstrueerd vaak wordt genoemd (cf. Berreman 1978), ontbreekt een expliciete theorie over oorzaken en gevol-

gen van dat verschijnsel. Een nieuwkomer onder de evolutionistische theorieën is die van Emanuel Todd (1983, 1987). Todd verklaart zowel de spreiding van ideologieën als die van alfabetisme – en daaruit voortspruitend, van ontwikkeling – uit verschillen in verwantschapsstructuren. Aan evolutionistische theorieën kleven echter allerlei problemen. Zo is sociale evolutie iets dat niet in één maatschappij maar in de wereldsamenleving plaatsvindt. Afzonderlijke maatschappijen kunnen een tijdlang een voorhoedepositie innemen, maar doen dat niet blijvend. Hoezeer ook erkend wordt dat het economische wereldsysteem invloed uitoefent, de ontwikkelingssociologie kent als eenheid van analyse afzonderlijke maatschappijen. Het gaat erom iets steekhoudends te zeggen over de toekomst van India of Brazilië. Volgens een recent en zeer erudiet handboek (Runciman 1989: 448) is sociale evolutie de uitkomst van conflict, niet van een vooropgezette bedoeling van welke actor dan ook. Dit lijkt me juist, voor zover het de toekomst betreft. Maatschappijen echter die achterop geraakt zijn, moeten inhaalpogingen ondernemen of worden blijvend geconfronteerd met een perifere positie en de gevolgen daarvan. Er bestaat, met andere woorden, verschil tussen het nemen van de eerstvolgende stap in de evolutie en het navolgen van een elders al gezette stap. Beide mogen de uitkomst zijn van conflict, maar in het tweede geval is er wel degelijk sprake van een bedoeling, althans van één van de conflicterende actoren.

Aan de vroegere moderniseringstheorieën is wel het verwijt gericht dat ze Eurocentrisch waren en eigenlijk verwestersing bedoelden waar ze over modernisering spraken. Tot op zekere hoogte is het verwijt zowel terecht als ongegrond. Als de verhoging van de arbeidsproductiviteit door gebruikmaking van machines en van onbezielde energie en door specialisatie, westers is, dan is dat een evolutionaire stap die onvermijdelijk lijkt. Hoewel in het algemeen gezegd kan worden dat zo'n produktiviteitsverhoging tot sociale veranderingen zal leiden op vrijwel alle terreinen van het leven, is het ook zo dat, naarmate de oorzakelijke keten langer wordt, er sprake is van een steeds wijder wordende waaier van instituties waarvoor functionele alternatieven denkbaar zijn, en ten dele ook zijn geprobeerd. Soms kan het enkele generaties duren voordat, uit de terugkoppeling naar de arbeidsproductiviteit, blijkt dat een bepaald alternatief toch niet volledig houdbaar is. Nadat de USSR tientallen jaren lang met een centrale leiding van de produktie hoge groeicijfers behaalde, blijkt nu dat het afzien van marktprijzen als richtsnoer voor economische keuzen op den duur toch tot stagnatie leidt. Ook blijkt dat democratische controle op die centrale leiding niet alleen via de markt, maar ook via het politieke stelsel nodig is en dat zich inmiddels een nieuwe heersende klasse heeft gevormd die zich niet zonder slag of stoot met pensioen zal laten sturen.

De ruimte voor functionele alternatieven is, als men wil, ook de ruimte voor de niet-westerse culturen. Maar dan moet – zoals Geschiere onlangs bepleitte –

een cultuur wel als een inventieproces gezien worden, niet als iets met een onveranderlijke, authentieke kern (Geschiere 1989). Zo'n visie laat zich ook beter verenigen met de conflictbenadering die nodig blijft. De aanname dat een cultuur een onveranderlijke kern heeft, leidt ertoe dat men gaat geloven in een cultuureigen, zeer afwijkende mogelijkheid van ontwikkeling. Meestal gaat het daarbij om een ontwikkeling die de onrechtvaardigheden en dysfuncties van de westerse versie vermijdt: geen inkomensongelijkheid, geen afhankelijkheid, grote solidariteit, geen milieuvervuiling (zie bij voorbeeld Cardoso 1977). Een variant hiervan, die een tijdlang in sommige socialistische ontwikkelingslanden, zoals China en Cuba, opgeld deed, was het geloof in de nieuwe mens, een mens die – massaal – waarden als solidariteit, altruïsme, opofferingsgezindheid, genoeg nemen met normatieve beloningen, geïnternaliseerd zou hebben (zie Wertheim 1975). Hoewel de idealen achter zo'n visie zeer respectabel kunnen zijn – en als het om machthebbers gaat, de belangen eveneens – is er sociologisch iets vreemds aan de hand. Ten eerste het feit dat conflictsociologen plotseling ophouden conflictsociologisch te denken: het volk, of het proletariaat, of de boeren vormen een eenheid. Voor zover dat niet het geval blijkt, zou er sprake zijn van een 'cultural lag'. Ten tweede blijkt dat in de ontwikkelingssociologie kennelijk nauwelijks een verband wordt aangenomen tussen verhoging van de arbeidsproductiviteit, specialisatie en ruil enerzijds en de waardenoriëntatie van mensen anderzijds. De erkenning dat er in allerlei instituties ruimte is voor variatie, mag mijns inziens niet leiden tot een voluntaristische visie op ontwikkeling.

Een probleem met evolutionistische theorieën is natuurlijk ook dat binnen één maatschappij evolutie – of ontwikkeling – een proces van vallen en opstaan blijft. Theorie over dit proces is alleen mogelijk indien een lange periode, zeg 50 tot 100 jaar, wordt overzien en dan nog liefst comparatief. Geen geringe opgave, maar wel één die mijns inziens de interessantste inzichten heeft opgeleverd.

Zover gekomen, laat zich een aantal opmerkingen maken over een sociologische ontwikkelingstheorie.

Over perspectief en kern. a. De noodzakelijke evolutionaire stap die ontwikkeling impliceert betreft in eerste instantie de economische organisatie in een samenleving. De sociologie kan helpen door de actoren te identificeren die het proces op gang zouden kunnen brengen: een nationale bourgeoisie, de grotere boeren, de internationale bourgeoisie, de staat, of een combinatie. Tevens, maar dat is al veel moeilijker, de voorwaarden waaronder die pogingen slagen dan wel gedeeltelijk mislukken. Er is sprake van een specifieke historische en geografische Ausgangssituation, dat wil zeggen specifieke groepen, specifieke hulpbronnen, en bovendien van een specifieke positie van de betreffende samenleving in het economisch wereldsysteem. Over de laatste twintig jaar blij-

ken landen met een grote bevolking het beter gedaan te hebben dan die met een kleine; al wat rijkere landen beter dan armere (Galjart 1989). De laatste jaren is ook duidelijk geworden dat de kansen op gedeeltelijke mislukking groter worden naarmate producenten zich minder hoeven aan te trekken van wereldmarktprijzen (Lin 1988), – of, bij staatsbedrijven, van winst of verlies – doordat er sprake is van politieke prijszetting.

Deze kern is inderdaad interdisciplinair; een ontwikkelingssocioloog zonder economisch inzicht komt niet erg ver; een econoom die geen oog heeft voor de belangenconflicten achter politieke prijszetting evenmin.

b. Duidelijk is tevens dat het bij de hierboven genoemde noodzakelijke evolutionaire stap, evenals bij de ermee samenhangende institutionele veranderingen, ook al is de ruimte voor alternatieven daar groter, om processen van lange duur gaat. Reynolds (1983) die een vergelijkende studie verrichtte van de economische geschiedenis van een veertigtal ontwikkelingslanden, constateerde dat een langdurige periode van extensieve groei voorafgaat aan het moment waarop het inkomen per hoofd – dus de arbeidsproductiviteit – min of meer regelmatig gaat stijgen. Niet alleen blijft de bevolkingsgroei lang hoog, het is ook zo dat een samenleving geen grote sprongen kan maken. De opkomst van industriële ondernemers – particulieren of ambtenaren –, scholing, staatsvorming, natievorming, het leren omgaan met en daarna het zelf ontwikkelen van technologie, zijn processen die tijd vergen. Ze behoeven ook niet mooi parallel te lopen. Pogingen tot afscheiding, de 'brain drain', industrieën die verlies lijden of permanente bescherming behoeven, een eigenmachtig en corrupt staatsapparaat, zijn verschijnselen die erop wijzen dat processen uit de pas lopen. Als men de vroegere functionalistische moderniseringstheorieën iets kan verwijten, dan is het de suggestie dat de integratie tussen processen, die logisch noodzakelijk lijkt, ook praktisch verwezenlijkt wordt. In de praktijk is er sprake van dysfuncties aantonende terugkoppelingen die ten eerste niet zo gemakkelijk te duiden zijn en daarom voor allerlei ideologisch gekleurde uitleg vatbaar, en ten tweede bedreigend zijn voor gevestigde belangen en dus weerstanden oproepen tegen elke afwijkende interpretatie. De interpretaties van terugkoppelingen maken zelf onderdeel uit van het politieke conflict. Dat betekent ook dat de categorie die eerst een voortrekkersrol vervulde dit één of twee generaties later niet meer hoeft te doen. Wat het begrijpen van deze complexiteit in de weg kan staan is de suggestie die uitgaat van de termen waarmee we categorieën rollen aanduiden, zoals bourgeoisie, of elite. Die suggestie is dat het zo niet om dezelfde mensen dan toch om dezelfde rollen gaat in de loop van de tijd. De verandering, of zelfs wisselingen van de wacht, die zich binnen die verzamelingen van rollen kunnen afspelen, blijven zo buiten schot.

De institutionele veranderingen in andere systemen dan de economie zijn al veel sociologischer van aard. Toch is het aantal ontwikkelingssociologische stu-

dies dat oog heeft voor het proceskarakter van zulke veranderingen gering. Wat men vooral tegenkomt zijn momentopnamen, analyses van de hoofdrol- of bijrolspelers en hun handelen over een korte spanne tijds. Dit maakt de vergelijkbaarheid van de studies gering. De interveniërende variabelen kunnen talrijk en verscheiden zijn bij elk van de genoemde processen van institutionalisering en zoals al eerder gezegd, het is maar de vraag óf een maatschappij erin slaagt tot een duurzame verhoging van de arbeidsproductiviteit te komen. Er is dus niet een einddoel dat vroeg of laat bereikt zal worden, alleen stappen in die richting. Dit alles maakt dat de vergelijkbaarheid van processen, zowel over tijdsgrenzen als over cultuurgrenzen heen, door sommigen ontkend wordt. Zelf geloof ik dat zulk een ontkenning een vergissing is, maar te bewijzen valt dat niet. Hoogstens kan erop gewezen worden dat internationaal vooraanstaande ontwikkelings sociologen – of -economen – wel zulke vergelijkingen willen maken. In 'Bringing the state back in' (Evans e.a. 1985) wordt dat gedaan met betrekking tot de ontwikkelingsbevorderende rol van de staat. Dieter Senghaas (1982) wil lering trekken uit het ontwikkelingsbeleid dat Europese landen indertijd voerden. Wel is het zo dat specialisatie op één land – iets wat de Nederlandse ontwikkelings sociologen overnamen van de antropologen met wie zij vaak in één vakgroep zitten – ertoe leidt dat de focus valt op de meer specifieke interveniërende variabelen veeleer dan op de meer algemene en vergelijkbare lange-termijnprocessen.

c. Als elke evolutionaire verandering de uitkomst is van conflict, dan is, voor de sociologie, de kern van het ontwikkelingsproces het voortdurende, nooit voor lange tijd geïnstitutionaliseerde conflict om de verdeling van levenskansen, van rechten en plichten, van inkomens. Ook in een markteconomie wordt die verdeling slechts voor een deel door de markt bepaald. Door middel van wettelijke maatregelen, inkomensoverheveling, belastingen, leningen, vergunningen, subsidies, tolmuren of directe prijszetting grijpt de staat in die verdeling in. Het gevolg is dat er bij voortduring pressie op de staat wordt uitgeoefend, althans door belangengroepen die voldoende georganiseerd zijn of door individuen, om gunstiger regelingen te verkrijgen. Politici en ambtenaren doen zelf mee aan dit spel. Zowel voor wat betreft beslissingen ten gunste of ten ongunste van maatschappelijke groeperingen als voor wat betreft hun eigen, aan bepaalde staatstaken gekoppelde, machtspositie. Voor sommige achtergestelde categorieën kan de uitkomst zo ongunstig zijn en de mogelijkheid van 'voice' zo min, dat alleen verschillende vormen van 'exit' nog openstaan (Azarya en Chazan 1987). In een aantal ontwikkelingslanden overschaduwde dit verdelingsspel het ontwikkelingsbeleid al heel lang, zodanig dat niet van groei maar van achteruitgang sprake is. In andere landen leidt het schuldprobleem thans tot soortgelijke resultaten. De dysfunctionele uitkomsten van het verdelingsspel zijn de volgende:

- een bevolking die, gevoed met populistische c.q. socialistische beloften, meer baten verwacht van de staat dan er aan verplichtingen tegenover staan, en – middels georganiseerde pressie – ook bereid is om claims op tafel te leggen, claims die geen verband houden met eventuele produktiviteitsstijgingen;
- steeds meer politieke, van de marktprijs afwijkende, prijszetting, waardoor een steeds minder efficiënte allocatie van fondsen ontstaat;
- een niveau van staatsuitgaven dat ver uitstijgt boven de inkomsten die uit interne bronnen worden ontvangen;
- een enorm uitgedijd, maar inefficiënt en soms corrupt overheidsapparaat, dat onvoldoende in staat is de gewenste diensten te leveren;
- een ondemocratisch politiek regime dat op de een of andere wijze probeert om de claims vanuit de massa der bevolking te beteugelen en om politieke passiviteit te bevorderen. Andere dysfuncties echter, vooral die welke betrekking hebben op de staat en de bureaucratie, worden niet verholpen en meestal verergerd. Zo'n regime heeft weliswaar een geringe legitimiteit, maar het gevaar bestaat dat een daaropvolgend democratisch regime opnieuw verwachtingen wekt, die gezien de kosten niet waargemaakt kunnen worden.

Vele ontwikkelingssociologen en -antropologen houden zich met dit verdelingspel bezig. Meestal vanuit de visie van een der participerende belangengroepen, en wel een achtergestelde groep of categorie: kleine boeren, landarbeiders, loonwerkers in de informele sector, vrouwen. Wat dan geconstateerd wordt is dat er sprake is van een minimumbestaan, vaak vergezeld van uitbuiting door een andere groep en dat hierin verbetering zou moeten komen. White (1987), die een aantal Aziatische studies noemt over de arbeid van vrouwen uit boerenhuishoudens in de industrie, schrijft: 'Het blijft een belangrijke vraag (...) of inschakeling van vrouwen in de eerste fasen van industrialisering bereikt kan worden *zonder de harde arbeidsvoorwaarden en povere verdiensten* die in heden en verleden van zovele Derde Wereld-landen zo gebruikelijk zijn en die ook een kenmerk vormen van de industriële revolutie in Europa' (cursivering van mij). Welke inkomensverdeling – gegeven een bepaalde produktiviteit – rechtvaardig is én verdere investeringen en groei niet in de weg staat, kan waarschijnlijk niet objectief worden vastgesteld. De criteria van rechtvaardigheid zijn zowel cultuur- als tijdgebonden. Ze hangen af van de alternatieven die mensen hebben en van de referentiegroepen met welke zij zich vergelijken (eventueel de eigen categorie in een voorafgaande periode). Verwachtingen en waarden spelen een grote rol. Opvallend is dat slechts zelden een poging wordt gedaan om theoretisch iets meer te zeggen over de in ontwikkelingslanden opgeld doende criteria van sociale rechtvaardigheid zoals bij voorbeeld Scott (1975, 1976) deed voor kleine boeren. De vraag van White die ik hierboven citeerde is niet alleen economisch, maar ook sociologisch. Zij heeft te maken met enerzijds de organisa-

tiegraad van belangencategorieën maar anderzijds ook met de mate van solidariteit die een samenleving kenmerkt en met waarden en overtuigingen.

Eveneens opvallend is dat de visies van elites, of in het algemeen van de meer bevoorrechte categorieën, slechts zelden worden verwoord. Sociologen en antropologen zijn vaak bij uitstek de woordvoerders van achtergestelde groepen. Dit mag ethisch aantrekkelijk zijn, doch de visies van elites en middenklassen zijn waarschijnlijk bepalender voor wat er zal gebeuren. De angst om voor woordvoerder van de elite te worden gehouden leidt er dan toe dat men telkens verrast wordt door de gebeurtenissen. Men kent de strategieën onvoldoende waarvan belangengroepen zich bedienen om middels staatsingrijpen een verdeling te veranderen dan wel te handhaven. Zo valt bij veel auteurs te lezen hoezeer de staatsbureaucratie in ontwikkelingslanden toenam, maar slechts zelden wordt een poging gedaan om dat proces nader te analyseren (Evers 1987).

De dysfunctionele gevolgen van een te hoog niveau van uitgaven van staten werd het eerst door economen opgemerkt. Zij bepleitten een terugkeer naar de markt, overigens nadat zijzelf, of andere economen, daarvóór hadden bijgedragen aan het vroegere beleid. De sociologische vraag is hoe, op grond van welke economische beleidsadviezen of op grond van welke pressies, een te royaal uitgavenpatroon tot stand kon komen. Leidende politici kiezen hun adviseurs niet willekeurig. Zelfs als ze niet zulk een minachting voor economen aan de dag leggen als Peron deed (Hirschman 1981: 102), zullen ze zich omringen met ideologisch gelijkgezinden. Afwijkende meningen worden, zeker door autoritaire regimes, maar waarschijnlijk ook elders, geïnterpreteerd als uitingen van politieke oppositie (Foxley 1987). Andere vormen van terugkoppeling werken slechts langzaam door. Kennelijk is het zo dat in de politiek – net als binnen wetenschappen – het verwerpen van een theorie op grond van falsificaties een moeizaam verlopend proces is. De hypothese is misschien gewettigd dat het verlies van legitimiteit van autoritaire regimes niet zozeer geweten moet worden aan actief verzet vanuit de maatschappij maar aan hun hardleersheid, dat wil zeggen hun neiging om beleid voort te zetten ook indien er al sprake is van veel contra-indicaties.

Ook ten aanzien van het verdelingsspel moet de conclusie luiden dat het ten dele om een economisch vraagstuk gaat en dat sociologen in theoretisch opzicht een belangrijker bijdrage kunnen leveren indien ze de economische eu- en dysfuncties van een bepaalde verdeling mede in hun onderzoek zouden betrekken. Sociologisch gesproken is elke verdeling onder bepaalde voorwaarden denkbaar, van een Goelag vol werkkampen tot volstreckte gelijkheid. In economisch opzicht kan een bepaalde verdeling al snel verdere groei remmen. Voor een ontwikkelingstheorie is een combinatie van inzichten nodig.

Hieruit volgt dan weer dat de theoretisch belangrijke ontwikkelingssociologische probleemstellingen niet voor de hand liggen, maar moeten berusten op

een synthese van bestaande kennis of althans hypothesen. Beschrijvingen en verklaringen van een bepaald gebeuren worden waardevoller indien de onderzoeker dat gebeuren althans in zijn hoofd plaatsen kan in het kader van een ideaaltypisch – niet een ideaal – ontwikkelingsproces van lange duur. Dat ideaaltypische kan echter niet ontleend worden aan de maatschappij die onderzocht wordt maar is noodzakelijkerwijze gebaseerd op vergelijking. Voor een werkelijk vergelijkende wetenschap is dat niets nieuws. Echter, de regionale specialisatie brengt mee dat vergelijkingen over grenzen heen te weinig gemaakt worden. Het brengt ook mee dat men, als Indonesië- of Argentinië-kenner, vaak niet het theoretisch meest interessante geval kiest, omdat men nu eenmaal vastzit aan dat ene land. Interessant is – gegeven een verzameling gevallen die op elkaar lijken – nu juist het uitzonderingsgeval. Waarom overal elders wel en juist hier niet? Zo'n theoretische keuze is natuurlijk pas mogelijk als de onderzoeker weet dat het om een uitzondering gaat en dus ook weet wat 'normaal' is. Hij bedrijft dan wat Hofstee e.a. (1985) differentiële sociologie noemden. Van den Muyzenberg en Wolters (1987) schrijven:

'The conclusions of this survey of Dutch historical-sociological studies of the Third World can be formulated in paradoxical terms only. On the one hand, large concepts and clearcut evolutionary theories are being used less. There are severe doubts and uncertainties, not only about the conceptualization of processes of change, but also about the question "where are societies going". On the other hand, it should be noted that this scepticism has not led to an abandonment of a developmental or long-term perspective. Many scholars consciously try to link their local-level or regional studies to "larger structures" and "big processes".'

Ik meen dat het juist ontbreekt aan pogingen om de eigen empirische, noodzakelijkerwijze beperkte, studies te verbinden aan lange-termijnprocessen van ontwikkeling, mede omdat die onvoldoende expliciet worden gemaakt. Wil een theorie ontwikkelingssociologisch zijn, dan is het, zoals ik hoop te hebben aangetoond, noodzakelijk dat een verband wordt gelegd tussen het onderzochte verschijnsel en de institutionele veranderingen die onvermijdelijk zijn wil er van ontwikkeling gesproken kunnen worden. Studies waarin die poging niet wordt ondernomen blijven nuttig als beschrijvingen maar kunnen niet zonder meer als bouwstenen voor theorievorming dienen. Een sociologische theorie van ontwikkeling lijkt alleen mogelijk als aangeknoopt wordt niet zozeer bij de economie als discipline maar bij de economische geschiedenis. Daarvoor is economie een hulpvak. Vóór ik echter de vraag stel wat dat betekent voor de organisatie van de discipline, wil ik eerst kort ingaan op een andere taak die ontwikkelingssociologen naast theorievorming dikwijls toevalt: het leveren van toe te passen kennis.

3. Toepassingen van ontwikkelingssociologie

Als beleidsmakers, of andere mensen in georganiseerd verband, iets willen veranderen, hebben ze twee soorten sociologische kennis nodig. In de eerste plaats helpt het als ze zo nauwkeurig mogelijk weten hoe de bestaande probleemsituatie in elkaar zit. Een sociologische analyse van die situatie is dan nuttig. De sociologie fungeert in dat geval in wielrennerstermen als waterdrager. De verzameling mogelijke kopmannen is heel groot: niet alleen beleidsmakers, maar in principe elke bij een probleem betrokken belangengroep kan sociologische kennis aangereikt krijgen, direct of indirect, via de massamedia. Ook de verzameling uiteenlopende problemen is vrijwel onbeperkt.

De onbeperktetheit van dit waterdrageronderzoek leidt er overigens toe dat de grens tussen theoretische en toegepaste wetenschapsbeoefening zeer vaag is. De resultaten van elk onderzoek dragen in principe bij tot begrip van een situatie. Het toegepaste karakter van onderzoek wordt duidelijker naarmate het publiek beter omschreven kan worden en de overdracht van kennis directer is.

Iets veranderen in de sociale werkelijkheid impliceert een of andere vorm van actie en dus van beleid. Daarin ligt, impliciet of niet, op zijn minst één, en vaak een hele reeks sociologische hypothesen vervat van het soort: indien A, dan B. Zulke hypothesen worden zelden expliciet gemaakt en dat is waarschijnlijk ook de reden dat er betrekkelijk weinig expliciet onderzoek naar de houdbaarheid ervan wordt verricht. Toch gaat het hier om de tweede soort toegepaste sociologische kennis die ik hierboven onderscheidde. Sommige processen, zoals de adoptie van innovaties, of mobilisatie en associatievorming, of participatie in besluitvorming, lijken beter bestudeerd dan andere, waarschijnlijk omdat dat de processen zijn waarmee sociologen in ontwikkelingsprojecten het meest te maken hebben. Andere processen worden verwaarloosd, zoals bij voorbeeld conflictvoering en -beëindiging, het effectiever en gevoeliger worden van overheidsdiensten, of de oplossingen gevonden voor het dilemma dat wel 'tragedy of the commons' genoemd wordt.

Opvallend is dat de thematische specialisaties binnen de ontwikkelingssociologie meebrengen dat onderzoekers vaak onvoldoende in de gaten hebben dat ze, bij alle verschil in aandachtsvelden, over eenzelfde proces spreken. Men kan van onvermoede zijde iets leren over de veronderstellingen die op het eigen toepassingsveld gehanteerd worden, maar doet dat te weinig. Opvallend is tevens dat vanuit het Nederlandse ontwikkelingsbeleid – of het nu om DGIS gaat of om de Mede-Financierings Organisaties zoals NOVIB of CEBEMO – hoogstens gevraagd wordt om waterdrageronderzoek, maar niet om onderzoek dat ingaat op de hypothesen die aan het beleid ten grondslag liggen. Zowel Kruijt (1988) als Quarles van Ufford (1988) hebben erop gewezen dat toetsing van die hypothesen – hetgeen niet hetzelfde is als evaluatie van beleid maar wel in de buurt komt – de

legitimiteit en bestaanszekerheid van ontwikkelingsbureaucratieën kan aantasten en daarom onwelkom is. Betreurenswaardig misschien maar wel menselijk.

In het algemeen gaat het hier om processen die op lagere systeemniveaus dan dat van de samenleving spelen, of althans kunnen spelen. Theorie over zulke processen levert weliswaar geen pasklare recepten, maar voorkomt wel dat telkens opnieuw, in het veld, het wiel moet worden uitgevonden. Voor zover ontwikkelingssociologie de pretentie heeft om mensen af te leveren die kunnen bijdragen aan beleid – van welke actor dan ook – gaat het om kennis die tijdens de studie verworven zou moeten worden.

4. De organisatie van de ontwikkelingssociologie

Ik heb de vraag of het misschien beter is van ontwikkelingssociologie over te stappen naar ontwikkelingsstudies uitgesteld tot ik een wat vollediger overzicht over het vakgebied had. Duidelijk is geworden dat als het ware vier deelterreinen kunnen worden onderscheiden, en wel:

- a. de comparatieve theorievorming met betrekking tot lange-termijnprocessen van institutionalisering;
- b. de minder comparatieve, vaker regio-specifieke en minder op de lange termijn gerichte, beschrijving en verklaring van uiteenlopende situaties, verschijnselen of veranderingen;
- c. het waterdrageronderzoek dat, afhankelijk van de opdrachtgever, specifieke sociale feiten levert of sociale verschijnselen beschrijft en verklaart;
- d. de comparatieve theorievorming met betrekking tot althans tijdelijk geslaagde oplossingen van sociale problemen.

Eventueel zou aan dit lijstje nog toegevoegd kunnen worden de beoefening van meta-theorie of ideologiekritiek, dat wil zeggen de poging om de belangen op te sporen die achter bepaalde uitspraken over de werkelijkheid verborgen kunnen liggen (cf. Kloos 1988). Het is inderdaad zo dat elke uitspraak over de werkelijkheid tegelijkertijd een politieke claim is: 'ik zie het zo, en zo moeten jullie het ook zien'. Maar over de adequaatheid van een werkelijkheidsbeeld is daarmee niets gezegd.

Hoewel de grenzen tussen enerzijds a en b, anderzijds b en c vloeiend kunnen zijn, meen ik dat het onderscheid zinvol is. Over de Nederlandse beoefening van de ontwikkelingssociologie heb ik de indruk dat het onderzoek vooral valt onder de categorieën b en c. De hoge status van veldwerk, – en als voorwaarde daarvoor, van regionale specialisatie – leidt vrijwel automatisch tot het zelf verzamelen van primaire gegevens en vandaar naar b of c. Aan a noch d wordt in Nederland veel gedaan. Het is werk dat cumulatiever belooft te zijn maar ook een langere adem veronderstelt, eigenlijk een veeljarenplanning vereist. Voor individuen is het moeilijk om zich voor, zeg, tien jaar vast te leggen, en teamvorming

rondom een homogeen programma is in de sociale wetenschappen ongebruikelijk, alle VF-commissies ten spijt. Dat laatste geldt voor een multidisciplinaire groep net zo goed als voor een monodisciplinaire. In een – multidisciplinair – instituut is, met andere woorden, de kans op a of d nauwelijks groter. Voor wat het onderzoek betreft, heeft het alleen zin verschillende vakken in één instituut onder te brengen, als alle deelnemers overeenkomen dat ze zich met – bepaalde, identieke – lange-termijnprocessen zullen bezighouden. Dat is meestal niet het geval, want zo'n afspraak werd in het verleden nooit gemaakt en valt ook niet tijdens de rit te maken. Dat zou neerkomen op kapitaalverlies voor één of meer van de betrokkenen. Een goed voorziene bibliotheek lijkt dan een veel beter hulpmiddel om tot theorie te komen.

Hoewel er goede redenen zijn waarom er op sommige deelterreinen wel en op andere nauwelijks gewerkt wordt, is de paradoxale conclusie toch dat die goede redenen mede tot gevolg hebben dat het meest veelbelovende onderzoek niet wordt verricht. Het kan alleen worden gedaan door onderzoekers met een overzicht dat men op AIO-leeftijd onmogelijk kan hebben en zich ook niet in vier jaar eigen kan maken. In de VS blijken werken van de soort die ik bedoel, zoals door Skocpol (1979) en Evans (1979), weliswaar begonnen tijdens de Ph.D.-studie, maar na de dissertatie – die beschouwd werd als een onderdeel, of een gebrekkige eerste versie – voortgezet. In zijn geheel vergde zulk onderzoek acht tot tien jaar.

Valt het onderzoek op deelterrein a tegen, voor wat de opleiding in de ontwikkelingssociologie betreft, lijkt het mij absoluut noodzakelijk dat economie en economische geschiedenis verplichte onderdelen van het vakkenpakket vormen. Althans voor zover een afstudeervariant nog iets met de ontwikkelingsproblematiek te maken heeft. Een socioloog zonder economische kennis wordt al gauw iemand die verzucht dat de wereld er anders uit zou moeten zien. Het omgekeerde geldt ook: de econoom zonder sociologische kennis wordt al gauw iemand die de mouwen opstroopt om de wereld even anders te maken. Dat ligt politiek een stuk gemakkelijker en verklaart de veel hogere status van economen, maar is toch ook geen opwekkende vertoning. De conclusie dat een opleiding in de ontwikkelings-sociologie economie en economische geschiedenis moet omvatten is echter niet voldoende. Wat de ervaring ook leert is dat die disciplines elkaar weinig vragen plegen te stellen, zelfs als de beoefenaars op eenzelfde instituut werken.

Kunnen economen iets zeggen over de vraag wanneer een bepaalde inkomensverdeling economische dysfuncties begint te vertonen? Welke zijn dat dan en waarom heeft, in een latere fase van ontwikkeling, eenzelfde verdeling niet die gevolgen? Welke regelmatigheden meent de economische geschiedenis te kunnen aantonen? Welke soorten cyclische bewegingen bestaan er en waardoor zouden ze kunnen worden veroorzaakt? Welke lange-termijntrends onderscheiden economen?

De individuele praktische of theoretische belangstellingen – mede gestuurd door de vragen die op een bepaald moment op een vakgebied in de mode zijn – lopen dermate uiteen, dat de wederzijdse verkenning van wat men zou kunnen bijdragen aan de bestudering van lange-termijnprocessen domweg niet plaatsvindt. Ook de meeste ontwikkelingseconomen doen onderzoek van de soorten b en c. De interdisciplinariteit die nodig is voor onderzoek ad a lijkt voorlopig een individuele affaire te moeten blijven, berustend op een goede bibliotheek. Het risico dat er aan is verbonden, is groot: men begeeft zich noodzakelijkerwijs op terreinen die andere disciplines niet alleen als de hunne claimen maar waarop ook uitsluiting van buitenstaanders plaatsvindt, bij voorbeeld als het om subsidies gaat.

Geraadpleegde literatuur

- Azarya, V., en N. Chazan, Disengagement from the state in Africa: Reflections on the experience of Ghana and Guinea. *Comparative Studies in Society and History*, 29 (1987): 106-131.
- Berremen, G., Scale and social relations. *Current Anthropology*, 19 (1978): 225-245.
- Blok, A., en L. Brunt (red.), Beschaving en geweld. Antropologische en historische kritiek op de civilisatietheorie van Norbert Elias. *Sociologische Gids*, 29 (1982): 195-344.
- Blomström, M., en B. Hettne, *Development theory in transition*. Zed Books, Londen 1984.
- Cardoso, F.K., Towards another development. In: M. Nerfin (red.), *Another development. Approaches and strategies*. Dag Hammarskjöld Foundation, Uppsala 1977: 21-39.
- Ellemers, J.E., Sociologisch onderzoek in Nederland in de jaren tachtig. In: A.D. Wolff-Albers en H.F.M. Crombach (red.), *Visies op onderzoek in enkele sociale wetenschappen*. Voorlichtingsdienst Wetenschapsbeleid, Den Haag 1982.
- Evans, P., *Dependent development. The alliance of multinational, state and local capital in Brazil*. Princeton University Press, Princeton 1979.
- Evans, P.B., D. Rueschemeyer en Th. Skocpol (red.), *Bringing the state back in*. Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- Evers, H.D., The bureaucratization of Southeast Asia. *Comparative Studies in Society and History*, 29 (1987): 666-685.
- Foxley, A., Latin American development after the debt crisis. *Journal of Development Economics*, 27 (1987): 201-225.
- Frank, A.G., *Sociology of development and underdevelopment of sociology*. Pluto Press, Londen 1971.
- Galjart, B.F., *Omwille van de ontwikkelingssociologie*. Coutinho, Muiderberg 1986.
- Galjart, B.F., De staat in ontwikkelingslanden vanuit een schakelingenperspectief. In: P.J.M. Nas e.a. (red.), *Aanzetten tot een schakelingenperspectief in de ontwikkelingssociologie*. Leiden Development Studies 9, 1989.
- Geschiere, P.L., *Moderne mythen. Cultuur en ontwikkeling in Afrika*. Oratie, Leiden 1989.
- Goldsworthy, D., Thinking politically about development. *Development and Change*, 19 (1988): 505-530.

- Hirschman, A.O., *Essays in trespassing*. Cambridge University Press, Cambridge 1981.
- Hofstee, E.W., e.a., *Differentiële sociologie in discussie*. VUGA, Den Haag 1985.
- Kloos, P., *De boodschap van de vierde illusie*. Martinus Nijhoff, Leiden 1988.
- Kloos, P., *The Sociology of Non-Western Societies, The origins of a discipline*. *Netherlands Journal of Social Sciences*, 25 (1989): 40-50.
- Kruijt, D., *De sociologie van ontwikkelingsbureaucratieën*. In: D. Kruijt en K. Koonings (red.), *Ontwikkelingsvraagstukken. Theorie, beleid en methoden*, p. 57-73. Coutinho, Muiderberg 1988:57-73.
- Lin, Ching-yuan, *East Asia and Latin America as contrasting models*. *Economic Development and Cultural Change*, 36 (1988): S153-S197.
- Mair, L., *Anthropology and development*. MacMillan Press, Londen 1984.
- Midgley, J., *Sociology and development policy*. In: A. Hall en J. Midgley (red.), *Development policies. Sociological Perspectives*. Manchester University Press, Manchester 1988: 10-32.
- Migdal, J.S., *Peasants, politics and revolution*. Princeton University Press, Princeton 1974.
- Muyzenberg, O. van den, en W. Wolters, *Conceptualizing development: the historical-sociological tradition in Dutch Non-Western sociology*. *Comparative Asian Studies I*. CASA, Amsterdam 1987.
- Portes, A., *Modernity and development: a critique*. *Studies in Comparative International Development*, 9 (1974): 247-279.
- Quarles van Ufford, P., *The myth of a rational development policy: Evaluation versus policy-making in Dutch private donor agencies*. In: P. Quarles van Ufford, D. Kruijt en T. Downing (red.), *The hidden crisis in development: Development bureaucracies*. United Nations University, Tokyo; Free University Press, Amsterdam 1988.
- Reynolds, L.G., *The spread of economic growth to the Third World: 1850-1980*. *Journal of Economic Literature*, 21 (1983): 941-980.
- Runciman, W.G., *A treatise on social theory. Vol. II*. Cambridge University Press, Cambridge 1989.
- Scott, J.C., *Exploitation in rural class relations*. *Comparative Politics*, 28 (1975): 489-532.
- Scott, J.C., *The moral economy of the peasant*. Yale University Press, New Haven en Londen 1976.
- Senghaas, D., *Von Europa lernen. Entwicklungsgeschichtliche Betrachtungen*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1982.
- Skocpol, Th., *States and social revolutions*. Cambridge University Press, Cambridge 1979.
- Todd, E., *La troisième planète. Structures familiales et systèmes idéologiques*. Seuil, Parijs 1983.
- Todd, E., *The causes of progress. Culture, authority and change*. Basil Blackwell, Oxford 1987.
- Tromp, B., *De theorie van het wereldsysteem: een overzicht*. *Sociologische Gids*, 35 (1988): 4-23.
- Wertheim, W.F., *Elite en massa*. Van Gennep, Amsterdam 1975.
- White, B., *Plattelandontwikkeling: retoriek en realiteit*. *Internationale Spectator*, 41 (1987): 97-106.